

УДК 340.12(091):342.72/73

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.4.53>

ПРИРОДНА КОНЦЕПЦІЯ ОBOB'ЯЗКІВ

Попович Т.П.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-8333-3921*

Попович Т.П. Природна концепція обов'язків.

Визначення сутності категорії права впродовж тривалого часу залишається предметом численних дискусій. Пояснюємо це тим, що право є багатогранною категорією, що зумовлює появу та розвиток значної кількості підходів та концепцій до його тлумачення. Процес розвитку праворозуміння триває й сьогодні, враховуючи динамічну появу нових суспільних відносин, які зумовлюють видозміну та адаптацію права до нових умов. Проте, у процесі еволюції права виникли дві основоположні концепції праворозуміння, а саме – позитивістська та природно-правова. Безумовно, кожна з вищезгаданих концепцій містить ряд окремих течій та напрямків, проте, загалом, у своїй єдності, саме вони містять найбільш загальні закономірності розгляду права з конкретно визначеної позиції, тому саме їх беруть за основу у контексті дослідження праворозуміння. Основною позицією позитивістської школи праворозуміння є те, що право – це виключно результат діяльності держави, а його джерелами є воля держави, виражена в законах. Протилежної позиції притримується природно-правова школа, визначаючи право як поняття, що означає сукупність принципів, правил і цінностей, продиктованих самою природою людини і через це незалежних від законодавчого визнання або невизнання їх в конкретній державі. Тобто, у даному випадку джерелом права є об'єктивні закони природи, певний рівень еволюції суспільства в цілому та індивіда зокрема. Природне право ґрунтується на засаді справедливості, крізь призму якої визначається ефективність та доцільність тих чи інших норм позитивного права. Саме природно-правова концепція праворозуміння сприяє обґрунтуванню права як міри справедливості, як суспільного ідеалу норм якого більшість громадян прагне дотримуватися не через страх перед покаранням, а через повагу і довіру на основі верховенства права. Проте, аналізуючи актуальні наукові дослідження на тему природної концепції права, чітко простежується зосередження більшої уваги саме на природних правах людини, ніж на природних обов'язках. На наш погляд, такий стан речей, певною мірою вводить в оману, встановлюючи думку про існування лише природних прав без будь-яких зобов'язань. Об'єктивні закони природи є джерелом водночас для свободи та відповідних обов'язків людини. Таким чином існує єдність природних прав і обов'язків людини – природному праву кореспондують природні обов'язки. Отже, для розвитку натуралістичної концепції прав людини, слід акумулювати більше уваги на природних обов'язках людини, адже ще Дж. Локк стверджував, що існує «закон природи», який надає людині свободу і накладає на неї обов'язки.

Ключові слова: природно-правова концепція праворозуміння, природне право, природний обов'язок.

Popovych T.P. The natural concept of obligations.

The definition of the essence of the category of law for a long time remains the subject of numerous discussions. We explain this by the fact that law is a multifaceted category, which leads to the emergence and development of a significant number of approaches and concepts to its interpretation. The process of development of legal understanding continues today, taking into account the dynamic emergence of new social relations, which lead to the modification and adaptation of law to new conditions. However, in the process of the evolution of law, two fundamental concepts of legal understanding emerged, namely, positivist and natural-law. Undoubtedly, each of the above-mentioned concepts contains a number

of separate currents and directions, however, in general, in their unity, they contain the most general patterns of consideration of the law from a specifically defined position, therefore, they are taken as a basis in the context of the study of legal understanding. The main position of the positivist school of legal understanding is that law is exclusively the result of state activity, and its sources are the will of the state expressed in laws. The opposite position is taken by the natural law school, defining law as a concept that means a set of principles, rules and values dictated by human nature itself and therefore independent of their legal recognition or non-recognition in a specific state. That is, in this case, the source of law is the objective laws of nature, a certain level of evolution of society as a whole and the individual in particular. Natural law is based on the principle of justice, through the prism of which the effectiveness and expediency of certain norms of positive law are determined. It is the natural-legal concept of legal understanding that contributes to the justification of law as a measure of justice, as a social ideal, the norms of which the majority of citizens seek to adhere to not out of fear of punishment, but out of respect and trust based on the rule of law. However, analyzing current scientific research on the topic of the natural concept of law, it is clear that more attention is focused on natural human rights than on natural duties. In our opinion, this state of affairs is to some extent misleading, establishing the opinion of the existence of only natural rights without any obligations. The objective laws of nature are the source of both freedom and the corresponding duties of man. In this way, there is a unity of natural rights and duties of a person - natural duties correspond to natural rights. Therefore, for the development of the naturalistic concept of human rights, more attention should be paid to the natural duties of a person, because even J. Locke claimed that there is a "law of nature" that gives a person freedom and imposes duties on him.

Key words: natural-legal concept of legal understanding, natural law, natural duty.

Постановка проблеми. Природно-правова концепція праворозуміння постійно розвивалася з більшою або меншою інтенсивністю від моменту її оформлення і до теперішнього часу, будучи предметом численних наукових досліджень. У контексті природно-правової концепції ґрунтовного опрацювання зазнали й природні права людини, що визначаються як такі, що надаються людині з народження, необмежені нічим та ніким. Право на життя, волю, гідність, власність, безпеку, – з моменту народження і є за своїм змістом природними, є рівними для всіх людей, наявність яких не залежить від законодавця, бо закладені в самій сутності людського буття. У свою чергу, категорія ж природного обов'язку зазнала виключно фрагментарного дослідження у працях окремих науковців та мислителів. Досі у правовій науці немає консенсусу щодо точного та вичерпного визначення природного обов'язку, на противагу природному праву. Крім того, юридична наука та правова доктрина досі не дійшли згоди щодо змісту та обсягу природних обов'язків. Існує багато дискусій і діалогів про зміст та основу природного обов'язку у контексті природного права в цілому. З цієї точки зору, дослідження концепції є актуальним та вартим уваги.

Стан опрацювання проблематики. Концепція природних обов'язків ще не отримала належного рівня опрацювання у правовій науці, проте окремі її дослідження мали місце у працях як українських науковців, так і зарубіжних правників та дослідників. Зокрема актуальні дослідження були здійснені у працях Костенка О.М., Романової А.С., Мойсієнко В.М., а також у доробку американського науковця Фаріса Бін А Гані.

Метою статті є визначення сутнісного змісту природної концепції обов'язків, її характерних рис та співвідношення з концепцією природних прав людини. Крім того, за мету поставлено визначити конкретні природні обов'язки, надати їх тлумачення, дослідити їх окремі види та виявити їх взаємозв'язок з природними правами. Також метою статті є аналіз чинних міжнародно-правових актів на предмет наявності в них закріплених природних обов'язків.

Виклад основного матеріалу. З метою належного дослідження змісту концепції природного обов'язку, варто спершу з'ясувати що ж собою являє концепція природного права загалом, а також встановити її основні риси, що матимуть безпосередній вплив на формулювання визначення природного обов'язку. Сучасне визначення природного права стало результатом численних досліджень, проведених науковцями за різних часів. Слід зауважити, що природно-правові ідеї зародилися ще за часів Стародавнього світу, тож процес становлення й розвитку цілісної концепції природного права охопив чималий відрізок часу. Безумовно, у ході свого розвитку, концепція зазнавала постійних інтерпретацій з боку тих чи інших науковців або ж цілих правових шкіл, ставала предметом численних дискусій та видозмінювалася під призмою нових правових позицій

чи філософських підходів. Станом на сьогодні, ведучи мову про природно-правову концепцію науковці зосереджуються на наступних її основних ознаках:

– об'єктивність засад, на яких базуються норми природного права. Тобто, норми природного права виникають безпосередньо у ході життєдіяльності та еволюції людини, не залежачи при цьому від людської волі;

– абсолютність норм природного права, що означає їх непорушність та безумовність. Природні права є невідчужуваними, невід'ємними протягом всього життя людини: вона не може бути позбавлена цих прав чи бути свавільно обмеженою у цих правах з боку держави. Право на життя, на повагу до людської гідності, на безпечне навколишнє середовище, на власність, тощо, є фундаментальними для будь-якої правової системи і не можуть підлягати скасуванню з волі держави;

– норми природного права адресовані усім без винятку правоздатним суб'єктам, незалежно від будь-яких обставин;

– наскрізними та основоположними цінностями природного права можна визначити: справедливість, рівність та свободу.

Природно-правовий підхід до розуміння права дозволяє зберігати баланс між «правом – інструментом держави», тобто позитивістським правом та «правом – явищем, що формується на основі природних потреб людини [6, с. 633]. Саме завдяки природно-правовому підходу у більшості сучасних правових системах сформувалися стійкі уявлення про основоположні права людини, що отримали своє визнання та були гарантовані низкою міжнародно-правових актів. Варто підкреслити, що незважаючи на всю природність вищезгаданих прав, вони повинні бути чітко закріплені у тих чи інших нормативних актах, з метою забезпечення їх визнання, належного дотримання та ефективного виконання. Протягом останніх десятиліть роль та значення природних прав людини суттєво підвищилися, отримавши визнання та закріплення у змісті ключових міжнародно-правових актів. Щодо природних обов'язків, то жоден з чинних міжнародно-правових актів не відводить їм належної ролі, що значно нівелює їх значення. Та перш ніж аналізувати основоположні міжнародно-правові акти у галузі прав людини на предмет наявності у їх змісту природних обов'язків, спробуємо дослідити зміст поняття «природний обов'язок» та надати його вичерпне визначення.

Природний обов'язок виникає одночасно з появою природного права, оскільки об'єктивні закони природи є спільним джерелом як для прав так і для обов'язків. Ця теза чітко прослідковується у працях англійського філософа Джона Локка, який розвивав ідею про існування «закону природи», що надає людині свободу і накладає на неї обов'язки. Таким чином, між природними правами та обов'язками існує тісний взаємозв'язок, а точніше з природних прав випливають відповідні природні обов'язки. Враховуючи спільність джерела природних прав та природних обов'язків, останнім притаманні ті ж самі ознаки, що й природним правам людини. Природні обов'язки людини – це обов'язки, які так само випливають із законів природного права. Вони так само ґрунтуються на моральних принципах, не залежать від людської волі, а також є безумовно зобов'язуючими, тобто поширюються на всіх людей, незалежно від будь-яких обставин. Хоча, дещо іншу думку висловлює американський науковець Фаріс Бін А Гані. Він стверджує, що природні обов'язки не є безумовними для кожного члена суспільства, оскільки певна дія повинна бути насамперед усвідомлена та прийнята як обов'язкова за своїм змістом, а це потребує певного рівня розвитку окремо взятої людини. Також, на думку науковця, природні обов'язки - це обов'язки, які люди мають в силу того, що їм притаманний певний рівень моральності. Без визнання та розуміння людиною тих моральних засад, на яких ґрунтуються природні обов'язки — неможливе виконання та дотримання нею жодних природних обов'язків. Окрім цього, Фаріс Бін А Гані, стверджує, що існує основний природний обов'язок людини, а саме - не завдавати шкоди іншим і не заподіювати непотрібних страждань [8, с. 30].

На думку ж американського філософа Джона Роулза, «природні обов'язки характеризуються тим, що вони стосуються людей безвідносно до їх добровільних дій, не мають необхідного зв'язку з інститутами чи соціальними практиками та не визначаються їх правилами. Природні обов'язки діють між людьми, незалежно від їх інституційних відношень. Вони обов'язкові для всіх людей як моральних осіб». Фундаментальним природним обов'язком американський вчений називає обов'язок справедливості, який зводиться до того, щоб підкорятися і підтримувати справедливі інститути, до яких долучена людина [4, с. 4].

Варто також зауважити, що характерною рисою природних обов'язків є підкріплення їх змісту моральною основою. Невід'ємною і визначальною ціннісною складовою природного права в

цілому споконвічно була і є справедливість. Власне кажучи, уся сукупність морально-правових властивостей природного права в узагальненому вигляді може трактуватися як вираження загальної й абсолютної справедливості природного права, якій повинні відповідати позитивне право і діяльність держави в цілому [7, с. 58]. Саме тому, ряд сучасних науковців, що досліджують природне право, у тому числі й вищезгаданий Джон Роулз, вважають, що основним природним обов'язком є обов'язок справедливості. Тобто, людина повинна керуватися принципом справедливості у своїх діях по відношенню до інших членів суспільства, а також підтримувати й заохочувати всі справедливі інститути.

Вище, ми вже наголошували на тому, що чинні міжнародно-правові акти у галузі прав людини, не відводять належної уваги природним обов'язкам, на противагу природним правам. Зокрема, одним з основоположних актів, що закріплюють у своєму змісті ключові природні права людини, є Загальна декларація прав людини 1948 року. Аналізуючи зміст даного акту, звертаємо увагу на те, що зміст кожної статті присвячений виключно правам людини. Лише у змісті статті 1, знаходимо згадку про природний за своїм змістом обов'язок, а саме – «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства» [1, ст. 1]. Тобто, Декларація наголошує на обов'язку людей ставитися до інших «у дусі братерства», хоча не надає визначення даному терміну, що робить його певною мірою оціночним. Можемо припустити, що ставлення до інших «у дусі братерства» передбачає ставлення з повагою, гідністю, на основі принципу справедливості. Даний природний обов'язок є свого роду активним обов'язком, що спонукає людину діяти відповідним, бажаним чином.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1973 року, знову ж таки зосереджує свою увагу виключно на правах людини, хоча все ж у преамбулі містить наступну тезу – «беручи до уваги, що кожна окрема людина, маючи обов'язки щодо інших людей і того колективу, до якого вона належить, повинна добиватися заохочення і додержання прав, визнаних у цьому Пакті» [2]. На основі змісту даної тези, можемо зауважити, що, кожна людина має обов'язки щодо інших людей у соціумі, зокрема мова йде про заохочення та дотримання основоположних прав. Тобто, з одного боку, людина повинна реалізовувати пасивний природний обов'язок і не перешкоджати іншим у здійсненні своїх прав, не посягати на природні права, а з іншого – реалізовувати активний обов'язок і вимагати від інших дотримання природних прав. На основі вищенаведених тез, можемо зробити висновок про існування як пасивних так і активних природних обов'язків, основними з яких є – не перешкоджати іншим у реалізації своїх природних прав, заохочувати інших до дотримання та забезпечення природних прав, а також – ставитися до індивідів у суспільстві «у дусі братерства». Таким чином, природному праву кожної людини кореспондує відповідний природний обов'язок іншої людини не перешкоджати їй у реалізації цього права та не посягати на нього. Аналізуючи національне законодавство, зокрема Кримінальний кодекс України, знаходимо приклад застосування вищенаведеної конструкції співвідношення природних прав та обов'язків, а саме у статті 36, що висвітлює зміст необхідної оборони [3, ст. 36]. Феномен необхідної оборони у світлі наведеної нами конструкції можна інтерпретувати так: природне право на життя однієї особи забезпечується природним обов'язком іншої особи не посягати на це життя. Порушення цього природного обов'язку породжує у того, хто захищається природне право на позбавлення життя нападника, якщо це необхідно для захисту свого життя. Саме така конструкція чітко відображає єдність природних прав та обов'язків, зокрема їх взаємозумовленість.

Дослідження змісту ключових міжнародно-правових актів у сфері прав людини дало підстави стверджувати, що природним обов'язкам людини відведено вкрай недостатньо уваги. Така ситуація нівелює їх значення для регулювання суспільних відносин, а також створює загрозу для появи дисбалансу між наділенням людей правами та свободами та встановленням для них певних зобов'язань. Природні права людини можуть ефективно реалізуватися лише в поєднанні з природними обов'язками людини. Права людини, не обмежені обов'язками, у свою чергу, перетворюються на всюдозволеність та свавілля, що потенційно спричинить непоправні наслідки для всього суспільства [5, с. 136]. Крім того, той факт, що природним обов'язкам не відводиться належний рівень уваги у правовому полі, має своїм наслідком деформацію правової свідомості та правової культури індивідів та суспільства в цілому. Тобто, відсутність нормативного закріплення ключових природних обов'язків, а також акцентування уваги виключно на природних правах та свободах, формує в індивідів хибне уявлення про право в цілому та механізм його функціонування.

З метою виправлення вищенаведеної ситуації, необхідно, перш за все, доповнити концепцію прав людини поняттям «природні обов'язки людини», з подальшим нормативним закріпленням ключових природних обов'язків у міжнародно-правових актах, не лише у змісті ввідних статей чи преамбули, а в основних частинах таких актів, з відведенням їм належної уваги. Крім того, саме за допомогою науки розкривати у законах природного права не лише те, що вони надають свободу людині, а й те, що вони накладають на неї обов'язки. Не менш важливим інструментом для підвищення ролі й значення природних обов'язків, стане формування правової культури та правової свідомості громадян, наголошуючи при цьому на єдності правової свободи і правових обов'язків людини. Культивування й поширення ідеї «природних обов'язків людини» поряд з «природними правами людини» лише і здатне забезпечити належний рівень правової культури людей, і зокрема культури прав і обов'язків людини.

Висновки. Відштовхуючись від першоджерела права, в історії правової науки виникло дві основоположні концепції – природно-правова та позитивістська. Першоджерелом права, згідно з природно-правовою концепцією, є закони природного права, які не залежать від волі людей. Концепція ж позитивного права полягає в тому, що першоджерелом права визнаються воля і свідомість людей, а не закони природного права. Таким чином, природне право – це об'єктивні закони природи, з яких випливають права й обов'язки людей. Природному праву притаманні такі ознаки як абсолютність, універсальність, об'єктивність, постійність. Виразом, у свою чергу, природного права є природні права та обов'язки людей. Природні права об'єктивно властиві людині від народження і не залежать від волі держави. Держава не може не визнавати такі права людини як право на життя, гідність, свободу, рівність, власність, безпеку. Проте, хоча ці права належать людині від народження, захищеність їм надає саме юридична форма закону, тому станом на сьогодні, основоположні права і свободи людини знаходять своє відображення у всіх ключових нормативних актах як національного так і міжнародного характеру. У свою чергу, природні обов'язки людини - це обов'язки, які так само впливають із законів природного права. Вони так само ґрунтуються на моральних принципах, не залежать від людської волі, а також є безумовно зобов'язуючими, тобто поширюються на всіх людей, незалежно від будь-яких обставин. Хоча, деякі науковці все ж притримуються позиції, що природні обов'язки не є абсолютно безумовними для кожного члена суспільства, оскільки певна дія повинна бути насамперед усвідомлена та прийнята як обов'язкова за своїм змістом, а це потребує певного рівня розвитку окремо взятої людини, зокрема розвитку її рівня моральності.

Характерною рисою природних обов'язків є підкріплення їх змісту моральною основою, а саме принципом справедливості, на основі якого і формуються природні обов'язки людини у суспільстві. Дослідивши праці як вітчизняних так і зарубіжних науковців, а також вивчивши зміст окремих міжнародно-правових актів у галузі прав людини, можемо зробити висновок про основні природні обов'язки людини. Виходячи з того, що природні обов'язки мають своїм джерелом об'єктивні закони природи, тобто безпосередню життєдіяльність людей у соціумі та їх взаємодію, то, перш за все, на людину покладається обов'язок ставитися до інших з відповідною повагою, справедливістю, гідністю, або ж як наголошує Загальна декларація прав людини – «у душі братерства». Крім того, з одного боку існує пасивний природний обов'язок членів суспільства – не перешкоджати іншим у реалізації своїх природних прав та свобод, не посягати на них. З іншого ж боку, підкреслюючи притаманність природних прав усім без винятку членам суспільства, на людину покладається й активний обов'язок, зокрема – вимагати від інших індивідів належного дотримання природних прав, заохочувати їх ефективне виконання.

У ході дослідження концепції природного обов'язку, нам також вдалося виявити взаємозв'язок природних прав та природних обов'язків, що відображається у наступній конструкції: природне право однієї особи забезпечується природним обов'язком іншої особи не посягати на це природне право. Таким чином, можемо з впевненістю стверджувати, що природні права людини можуть ефективно реалізуватися лише в поєднанні з природними обов'язками людини. Права людини ж, у свою чергу, не обмежені відповідними обов'язками, перетворюються на всюдозволеність та свавілля у соціумі.

Насамкінець, неможливо оминути й той факт, що станом на сьогодні, концепція природного обов'язку стала предметом виключно фрагментарного опрацювання, а ключові природні обов'язки людини не закріплені у жодному правовому акті, що цілком нівелює їх роль та значення. Більше того, відсутність нормативного закріплення природних обов'язків формує хибне

уявлення індивідів та суспільства в цілому про механізм права як системи регулювання суспільних відносин.

На основі вищенаведеного, пропонуємо поряд з концепцією природних прав людини активно розвивати й поширювати концепцію природних обов'язків. Наступним кроком у напрямку підвищення значення природних обов'язків стане подальше наукове їх дослідження й опрацювання у контексті законів природного права. Не менш суттєвим важелем впливу стане й розвиток правової свідомості й правової культури індивідів, які є основою правопорядку в суспільстві, наголошуючи при цьому на взаємозв'язку природних прав та свобод і природних обов'язків людини, які породжуються спільними для них законами природи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна декларація прав людини. 1948 р., ст. 1.
2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. 1973 р., преамбула.
3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р., № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 25-26, ст. 131.
4. Попович Т.П. Розуміння обов'язків у контексті теорії справедливості Джона Роулза. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022, с. 53–58.
5. Костенко О.М. Що таке природне право? Концепція природного права у світлі соціального натуралізму. *Право України*. 2021, № 1, с. 115–138.
6. Романова А.С. Правова доктрина ідей природного права у регулюванні суспільних відносин на основі верховенства права. *Аналітично-порівняльне правознавство, розділ XII Філософія права*. 2023, с. 632–635.
7. Мойсієнко В.М. Природне право: сутність, ціннісні підвалини та межі дії. *Загальні проблеми теорії, історії держави і права. Філософія права*. 2020 р., с. 56–62.
8. Faris Bin A Ghani. *Natural Duties and Capabilities*. San Francisco, California. August 2020, 38 p.
9. Громовчук М.В., Белов Д.М. Релігія та право: теоретико-методологічні засади співвідношення. *Аналітично-порівняльне право*. № 2. 2022. С. 44–52.
10. Попович Т.П. Співвідношення права та обов'язку: морально-етичні засади. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 80. 2023. С. 426–431.
11. Попович Т.П. Релігійні підґрунтя обов'язку. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 1. С. 78–82.